УДК 159.9. 88.484

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ КОРЕКЦІЇ МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ ЗІ СПЕКТРОМ АУТИСТИЧНИХ ПОРУШЕНЬ

Шульженко Д.І.
доктор психологічних наук, професор,
Шеремет М.К.
доктор педагогічних наук, професор
Інститут корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П.Драгоманова

У статті розглядаються питання психолінгвістичних аспектів особливостей мовлення дітей зі спектром аутистичних порушень. Представлені окремі підходи до вивчення генезису феномена мовлення у психічній структурі особистості аутичної дитини.

В статье рассматриваются вопросы психолингвистических аспектов особенностей речи у детей с нарушениями аутистического спектра. Представлены отдельные подходы относительно изучения генезиса феномена речи в психической структуре личности аутичного ребёнка.

The article examines the psycholinguistic aspects of the peculiarities of the speech of the children with autism spectrum disorder. A number of approaches are presented towards the study of speech phenomena genesis in the mental structure of autistic children's identity.

Ключові слова: спектр аутистичних порушень, психолінгвістика, феномен мовлення, мовленнєва діяльність, мовленнєве середовище, мовленнєва ситуація.

Ключевые слова: спектр аутистических нарушений, психолингвистика, феномен речи, речевая деятельность, речевая среда, речевая ситуация.

Key words: specter of autistic disorders, psycholinguistics, speech phenomena, speech activity, language environment, speech situation.

Мовлення є психологічним процесом формулювання та передачі думки засобами мови. Психологічний процес мовлення є предметом розділу психології, який ми називаємо «психолінгвістикою». Так О. О. Леонтьєв стверджує, що «об'єктом психолінгвістики є сукупність мовленнєвих подій або мовленнєвих ситуацій»[1,с.16]. Однак, на думку І.М.Румянцевої, об'єкт лінгвістики О.О.Леонтьєвим «представлено лише у зовнішньому та достатньо вузькому плані. «Мовленнєва подія» та «Мовленнєва ситуація» - це завжди вже зовнішній результат, але йому передують та в нього включаються внутрішні процеси, - такі, як сприймання та народження мовлення на глибинних психофізіологічних та психічних рівнях, і це також, можливо в першу чергу є об'єктом психолінгвістики [4, с.41]. Автор пропонує застосовувати більш слушне, на її погляд, визначення психолінгвістики О.О. Леонтьєвим про те, що предметом психолінгвістики є співвідношення особистості зі структурою та функціями мовленнєвої діяльності, з одного боку та мовленням як головною «твірної» образу світу[1, с.19]. При цьому вчена пропонує замінити термін «мовленнєва діяльність» на термін «мовлення», тому, що мовлення розглядається нею у якості вищої психічної функції людини. І.М. Румянцева, відомий більш слушною думку про те, що мовлення як один із психічних сучасний дослідник в області мовленнєвих досліджень, пропонує вважати процесів має розглядатися у єдності 5 аспектів: семіотичної системи, психіки, психофізіології, поведінки та діяльності. Принцип комплексності

розуміння мовлення, на думку вченої є надзвичайно важливим у психолінгвістиці.

Актуальні нині дослідження проблеми подолання аутизму розвиваються у різних світових напрямах, в залежності від поставленої мети, - в медичному, педагогічному, психологічному, соціальному, дефектологічному аспектах.

Як правило, труднощі у диференціальному діагнозі аутизму від інших нозологій, таких як: олігофренія, алалія, полісенсорні розлади виникають тоді, коли дитину треба направити до дошкільного або шкільного закладу, визначити для неї зміст освіти та створити психолого-педагогічні умови для навчання та виховання. Сьогоденна практика корекційної допомоги дітям зі спектру аутистичних порушень представлена у більшості випадків індивідуальною формою навчання та виховання в домашніх умовах. Дитина, якій властиві страхи в умовах соціуму самостійно не може подолати комунікативні бар'єри, її спілкування з людьми обмежене, і тоді, коли однолітки добувають якісні, такі необхідні для їхнього розвитку мовленнєві досягнення вона, усамітнюючись, страждає від браку позитивних емоцій від дитячих ігор під час який розвивається мовлення; натхнення, яке стимулює активність і самостійність у мовленнєвих ситуаціях і опиняється в умовах усамітнення, коли джерелом мовлення є комп'ютер і телевізор, які обрані як об'єкти, що надають мовленнєву інформацію, проте не вимагають діалогу. При цьому мовлення за змістом і формою набуває властивостей тих джерел, які є індивідуальними уподобаннями для дитини. Так, одній групі дітей подобається реклама, іншій – кулінарні програми та телевізійні матеріали, що викликають споживчий інтерес; інші занурюються у зміст інтелектуальних проектів, в яких може бути безліч пізнавальної інформації, де можна спостерігати народження думки, дискусії на різні теми; інші переглядають мультфільми, вивчаючи мовлення і мову персонажів. Результатом такого способу засвоєння мовленнєвих одиниць є несвідоме копіювання монологів і діалогів, почутих і засвоєних поза свідомості дитини, і, реалізованих в майбутньому з метою власних аутистично-мовленнєвих презентацій. При цьому відбуваюся складні структурування аутистичних порушень, як вторинних, вже сформованих згідно теорії коморбідності, за якою причинами аутизму можуть бути різні як біологічні так і психогенні чинники, що спричинили утворення спектру аутистичних розладів від легкої до тяжкої форми. За результатами нашого наукового дослідження розроблено та впроваджено у практику роботи державних та освітньо-реабілітаційних дошкільних та шкільних закладів України класифікації аутичних дітей, що відображають з одного боку аутистичну складову, а з іншого – особливості перебігу психічних процесів у аутичних дітей [6].

Базові показники цих порушень, відповідальні за ті чи інші сегментні, модальні, афективні, регуляторні, діяльнісні, когнітивні, комунікативні, мовленнєві диференціації, насамперед, комбінуються одне з одним, шар за шаром конструюючи найскладніші комбінації дефектів інтелекту, мовлення, регуляції та поведінки, створюючи первазивні (системнопроникаючі) в психіку дитини конгломерати, що блокують її подальший адекватний розвиток, виховання і навчання. Одним із таких психічних конгломератів є мовлення аутичної дитини. Якщо розглядати його на основі теорії афективної сфери людини (О.Р.Баєнська, О.С. Нікольська). Так P.H.Knapp пише: «В мовленні під впливом емоцій відбуваються різноманітні формальні зміни. Це – порушення граматичної структури, зсуви граматичних часів, повтори, риторичні питання та інші зміни лінгвістичних засобів» [7,с.14]. Особливості мовлення аутичних людей згідно цієї теорії проявляються в

ехолаліях, викликаних тривогою дитини під час діалогу, відповідях і у спробах про щось запитати. Багаторазове повторювання слів, фраз, які не відносяться до теми актуальної мовленнєвої ситуації, заміна очікуваних мовленнєвих моделей (відповідь, запитання, висловлення тощо) є аутистичними сегментами мовлення дитини. Модифікації сегментів мовлення аутичної дитини є результатом стану психічного напруження дитини в комунікативній ситуації, відмовою вступати в контакт, користуватися мовленням як інструментом навчальної, ігрової та іншими видами діяльності. Разом з тим, згідно за *О.О. Леонтьєвим*, мовленнєва діяльність також є психологічно організована подібно до інших видів діяльності та з одного боку, характеризується предметним мотивом, цілеспрямованістю, евристичним характером, з іншого – складається зі послідовних фаз (орієнтування, планування, реалізація плану, контроль…). Мовленнєва діяльність може виступати як самостійна діяльність зі специфічною мотивацією, мовленнєвими діями, мовленнєвими операціями, або у формі мовленнєвих дій, які включені у невербальну діяльність. Автор цієї теорії та його послідовники, яка є загальноприйнятою у вітчизняній психології стверджують, що під мовленнєвою діяльністю розуміється сам феномен мовлення.

При аутистичних, тобто психічних первазивних порушеннях у дітей феномен мовлення визначається системним порушенням його складових, несформованістю його діяльнісного, змістового та особистісного компонентів [5]. В дослідженні В.М. Синьова була запропонована система вивчення інтелекту у розумово відсталих учнів на основі системного підходу та врахування діяльнісного, змістового та особистісного компонентів за умов цілісної корекції саме інтелектуальних порушень. Цей підхід видатного українського вченого є методологічною основою нашого дослідження під час та в результаті якого, встановлено, що у дітей з аутистичними порушеннями особливості мовлення корелюють з механізмами психологічного захисту, викликаними тривогою за досконаліть власного мовлення та превентивним страхом, що воно може бути незрозумілим іншими людьми. Систематично перебуваючи у складній мовленнєвій ситуації, аутична дитина схильна до стресу під час комунікативного процесу, що обумовлює її відмову від мовленнєвого спілкування, його викривлення. Одні діти перестають зовсім користуватися мовленням, інші демонструють особливості аутистичного спектра.

Отже, ми виходили з того, що за психолінгвістичними показниками аутичні діти діляться на дві категорії: ті, що не володіють мовленням і ті, що володіють мовленням.

<u>Категорія</u> I. Діти, які не володіють мовленням, і яких при вступі було діагностовано за невербальними методиками. Їх віднесено до таких груп:

1.) група аутичних дітей із розумовими порушеннями;

2.) група аутичних дітей із порушеннями поведінки;

3.) група аутичних дітей із порушеннями саморегуляції;

4.) група "психогенно-нечуючих та психогенно-сліпіх" аутичних дітей;

5.) група аутичних дітей зі збереженою потребою в спілкуванні;

6.) група аутичних дітей із маніфестацією вокалізацій та криків, які заміщують ними активне мовлення;

7.) група аутичних дітей, індиферентних до оточуючих живих та неживих об'єктів з нав'язливим домінуванням інших предметів та сильним ними захопленням.

Категорія II. Діти, які володіють мовленням і яких діагностували та оцінювали за вербальними методиками. Їх було віднесено до таких груп:

1.) група аутичних дітей із розумовими порушеннями;

2.) група аутичних дітей із автономним мовленням, які характеризуються неспроможністю до активного мовлення та відсутністю мотивації проведення діалогу; монологічними захопленнями; декламацією віршів і текстів, взятих із газет, журналів, реклами тощо;

3.) група аутичних дітей з неконструктивною мовленнєвою діяльністю, які здатні підтримувати діалог, відповідати на запитання у спосіб, який індивідуально притаманний їм. Відповіді можуть мати такий характер заміщення: на питання «*Де живеш?»* дати абстрактну відповідь; на питання пов'язане з любов'ю до тата, дати відповідь про Діда Мороза, якого в дану хвилину очікує дитина; на питання «*Що ти робиш?»* відповісти віршами героя мультфільму.

4.) група аутичних дітей з активним нав'язливим мовленням, які маніпулюють реальною соціально-мовленнєвою ситуацією, перетворюючи її на необхідне для них адекватне задоволення. При цьому заміщення можливої конструктивної мовленнєвої діяльності відбувається внаслідок розуміння дитиною власної неспроможності підтримувати діалог на таку тему, яка спочатку йому незрозуміла, і лише тоді, коли дитина "розшифрувала" мовленнєвий матеріал, вона включається в діалог, використовуючи "авторську мову". Йдеться про використання одних і тих самих політичних, соціальних, побутових тем, стилістичних конструкцій, запитань і

відповідей, жартів, вигуків, які були вдало апробовані дитиною та незмінно "оселилися" в її свідомій мовленнєвій діяльності. Аутична дитина ехололічно повторює запитання співрозмовника, по-своєму його інтонує, а її відповідь має форму авторського аутистично-оригінального символічного, зрозумілого лише для дитини мовлення.

Як правило педагоги, батьки та інші діти, звикнувши до такої дитини, навчаються інтерпретувати її мовлення і спілкуються з дитиною в той самий спосіб, який вона, по суті, їм нав'язує з тим, щоб уникнути стану тривоги, страху, невротизму тощо;

5.) група аутичних дітей з резонерським контуром вербального мислення. І на словесне спілкування нагадує шизофренічну симптоматику, коли дитина з кожного окремого приводу пропонує своє власне бачення і висловлює судження, висновки, застереження, психологічні враження, бажання, уявлення, установки тощо. Дітям цієї групи не важлива мета їх мовленнєвого висловлювання, головне для них — концентрація уваги людей на їх особистості. Дитині здається ніби якесь питання, що розглядається в родині, класі, уроці, під час обіду, прогулянки, може вирішити тільки вона, оскільки краще на ньому розуміється і переживає за його результат.

6.) група аутичних дітей зі слабо модульованим, тихим, телеграфним мовленням. У процесі діалогу дитині хочеться "відбутися" в якості співрозмовника, вона страждає від самого факту мовленнєвої ситуації, хоча водночас, правильно розуміючи свою вербально-комунікативну роль і значення для оточуючих її людей, бере участь у спілкуванні. Аутичні діти правильно і точно вживають слова, які, однак, збіднюються через брак емоцій та інтонацій;

7.) група аутичних дітей зі збереженим мовленням, яке використовується лише в окремих ситуаціях і називається *"елективним мутизмом".* Суть цієї якості мовлення полягає у вибірковості ситуації, яку обирають діти. Все залежить від того,

наскільки сприятлива, комфортна і, головне, соціально-психологічно *безпечна* ця мовленнєва ситуація. В одному випадку аутична дитина адекватно справляється зі своїми мовленнєвими функціями: відповідає на уроці, підтримує діалог, має бажання поговорити з іншою людиною, декламувати вірші, розмовляти і наставляти молодшу за себе дитину, а в іншому — "замикає рота", мовчить, не відповідає на запитання; вивчивши шкільний матеріал, може його за допомогою аутомоторних дій голови ритмічно "розповісти"; а в проблемній ситуації, коли виникає потреба про щось у неї дізнатися, сама пропонує способи, які допомагають порозумітися: картки, вказування пальцями тощо.

Рис. 1. Класифікація дітей зі спектром аутистичних порушень за рівнем розвитку мовленнєвої функції.

Таким чином, спектр аутистичних порушень – це спектр багатоманітних різновидів, відмінностей, відхилень і порушень, ядерним і загальним для яких є порушення соціальної взаємодії і небажання дитини вступати у будь-який контакт із дорослим та дітьми, що суттєво впливає на формування та розвиток мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. - М., 1997.
2. Леонтьев А.А. Речевая деятельность // Лингвистический энциклопедический словарь. - М., 1990.
3. Умственно отсталый ребёнок / Под ред.. А.Р. Лурия. – М., АПН РРФСР, 1960. – 240с.
4. Румянцева И.М. Психология речи и лингвопедагогическая психология. – М.: ПЕР СЭ; Логос, 2004. - 319с.
5. Синёв В.М. Коррекция интеллектуальных нарушений учащихся вспомогательной школы: автореф. дис. д-ра пед. наук – М., 1988. – 45с.
6. Шульженко Д.І. Основи психологічної корекції аутистичних порушень у дітей: Монографія. – К., 2009. -386с.
7. Expression of the Emotions / Ed. By Knapp P.H. Ney York Academic Press, 1963.